

Dragoljub D. ČOLIĆ

JEVREJI U GRAFIČKOJ INDUSTRIJI ZRENJANINA

MEĐUNACIONALNI ODNOSI U PLAJCOVOJ ŠTAMPARIJI

JOŠ 1846. GODINE, kada je Franc Pavle Plajc podneo molbu carskoj kancelariji da mu se dozvoli privilegija osnivanja štamparije u Velikom Bečkereku (danas Zrenjaninu) i kad je počeo uređivati lokal svoje buduće štamparije, on je bio potpuno raščistio pojam o tome kakvi međunacionalni odnosi moraju vladati u njegovom budućem preduzeću. Naime, on je znao da saradnja sa svim nacionalnostima, a naročito sa onim najbrojnijim i najvažnijim, mora biti na najvećoj visini u cilju uspešnog poslovanja. Takvi odnosi su bili jedina garancija i uslov za opstanak bilo kakvog privrednog, posebno trgovačkog ili zanatlijskog preduzeća, iz čega je Plajc morao izvući potrebnu pouku.

Razrađujući planove o tome, Plajc je u času kad je privilegija prispela, u svojim pultovima za slova imao pripremljena slova svih dimenzija i to kako latinicu, goticu i ćirilicu, tako i staroslovenska, hebrejska i grčka slova. Drugim rečima, on se opredelio da svojim štamparskim uslugama služi potrebama svih ondašnjih nacionalnosti, što je jedino i bilo probitačno i ispravno.

GRAFIČARI POLIGLOTI

Ovakva koncepcija je sama po sebi rešavala i pitanje zapošljavanja u preduzeću u kome su zaposleni radnici obavezno morali znati sva tri glavna jezika kojima se u gradu u to vreme govorilo i pisalo, što se u najvećem broju slučajeva nametalo kao uslov i pri prijemu učenika na izučavanje grafičkog zanata i pri izboru već izučenih grafičkih radnika. Ovo je bilo potpuno u skladu sa mesnim prilikama koje su vladale u ovom gradu od početka rada štamparije 1847. godine pa do nacionalizacije svih štamparija 1946, dakle u razdoblju od jednog veka. Kako bi se drugačije i moglo ostvariti štampanje bezbrojnih edicija u ovom stogodišnjem periodu na mađarskom, nemačkom i srpskom, gde je često dolazilo do upotrebe jevrejskih i grčkih slova i gde je Magistrat obavezno izdavao trojezične i višejezične objave građanstvu u vidu oglasa u lokalnom listu na nemačkom jeziku ili u vidu posebnih plakata.

Kao najvažniji štamparski radnici i nosioci štamparskog posla na ovom području, slovoslagači su morali biti vični čitanju rukopisa pisanih rukom i slaganju tek-

stova ne samo na jednom nego na najmanje tri jezika, što u to doba, kad pišće mašine nisu postojale, nije bilo ni lako ni jednostavno. Bilo je u ovom pogledu izuzetaka, kad se zbog nedostatka takve »univerzalne« radne snage pribegavalo angažovanju i slugača sa znanjem samo jednog jezika, najčešće za slaganje mađarskih i nemačkih tekstova. Takvi grafičari su dovođeni iz Budimpešte, Beča, ili iz drugih austrijskih i ugarskih gradova.

ODNOS BROJA ŠTAMPARSKIH RADNIKA PO NACIONALNOSTI KOD PAVLA PLAJCA

Radeći na Spomenici povodom 125-godišnjice štamparstva u Zrenjaninu (1972), postavilo se pitanje i ukupnog broja radnika koji su u ovom razdoblju bili zaposleni u grafičkoj grani. Najteži problemi u tom pogledu nastali su za period osnivanja štamparije i prve dve-tri decenije njenog postojanja, a takođe i za period pred drugi svetski rat, pa i za posleratni period.

Ne uzimajući u obzir učenike došlo se do delimičnih podataka iz kojih se moglo zaključiti da je štamparija Pavla Plajca, koja je za sto godina svoga postojanja bila ne samo najstarija nego i najveća štamparija u Banatu, zapošljavala preko 1.000 grafičkih radnika. Rekonstrukcijom spiska ovih radnika bilo je moguće utvrditi imena i neke podatke samo za 752 radnika, od kojih se za oko 300 odnosi na Mađare, isto toliko na Nemce, više od 70 bili su radnici Jevreji, 35 Srbi, dok su ostali bili radnici raznih drugih nacionalnosti. Pada u oči srazmerno velik broj grafičara Jevreja, za koje se može reći da su se do prvog svetskog rata rado odavali grafičkom zanatu, prvenstveno kao slugači, i to kako ručni tako i mašinski.

Grafičari Jevreji bili su poznati kao izuzetni poznavaoi ne samo mađarskog, nemačkog i slovačkog jezika nego i srpskog, bez obzira na to iz kojih su krajeva dolazili u ovaj grad. Stoga su bili pogodni za sve štamparske poslove kad je reč o slaganju tekstova na tim jezicima. Naročito mnogo su bili angažovani na slaganju srpskih tekstova, jer su se Srbi po pravilu u prošlosti teže odlučivali na rad u štamparstvu, pa su praznine u tom pogledu popunjavali slugači drugih nacionalnosti, a pre svega Jevreji.

O GRAFIČARIMA JEVREJIMA U ZRENJANINU

Najstarije podatke o ličnostima jevrejskih grafičara imamo najpre o Žigmondu Kaufmanu, rođenom u Beču 1842. godine. On je 15. maja 1855. došao u Zrenjanin i kao trinaestogodišnji dečak počeo da uči štamparski zanat kod Plajca. Kako je to ugovorom bilo predviđeno, Kaufman je 1. septembra 1859. završio učenički staž i postao kvalifikovani ručni slovoslugač. Odmah po završenom stažu, on je sa dotadašnjim poslodavcem sklopio ugovor kao slugač u štampariji i na tom poslu je ostao do 31. jula 1870, radeći za nedeljnu platu od 6, 7 i 8 forinti.

Kaufman je iz nepoznatih razloga krajem jula 1870. godine otkazao posao kod Plajca nakon što je u toj stampariji proveo 15 godina. Svakako da je Plajcu teško pao Kaufmanov odlazak, jer su se raznovrsni poslovi u stampariji množili iz dana u dan. Nemački nedeljni list *Wochenblatt* povećao se dvostruko, s mnogobrojnim višejezičnim tekstovima, a u to vreme se planiralo izdavanje i jednog mađarskog nedelnog lista. Zbog toga je Kaufman polovinom aprila 1871. ponovo došao kod Plajca i ostao kod njega na poslu sve do svoje smrti 1903. godine. Za vreme svog 45-godišnjeg rada stekao je glas jednog od najsposobnijih grafičkih radnika ove stamparije između hiljadu grafičara koliko ih je tokom 100 godina bilo ovde zaposleno.

Drugi od istaknutih Jevreja štampara bio je Đula Herc, rodnom iz Donjeg Miholjca, rođen 1865. godine; u Zrenjanin je došao krajem 1891. U analizama Plajcovog preduzeća i radničkog pokreta u ovom gradu, Herc je zabeležen kao jedan od vođa štrajka grafičara u leto 1894. godine. Zbog nepovoljnih radnih i materijalnih uslova, Herc je poveo slugače u štrajk, a kad zahtevi radnika nisu usvojeni, 21 slugač je definitivno napustio posao, usled čega se Plajcovo preduzeće dugo nije moglo konsolidovati.

U daljem velikom nizu zrenjaninskih štamparskih i grafičkih radnika Jevreja, u spisku između ostalih nalazimo i sledeća imena:

Florijan Marks, slugač, rođen 1865. u Zemunu; u Zrenjanin došao 1894. godine. *Agošton Kon*, slugač, rođen 1871. u Komarnu; u Zrenjaninu od 1894. *Mor Štern*, slugač, rođen u Budimpešti, došao kod Plajca 1894. *Albert Rot*, slugač, rođen 1873. u Lugošu došao 1894. *David Grinberger*, slugač, rođen u Budimpešti, došao u Zrenjanin 1894. *Simon Pilišer*, slugač, rođen 1877. u Idošu došao 1894. *Mor Goldfinger*, korektor stamparije, rođen 1872. u Turdosinu, došao 1894. *Ede Gutman*, slugač, rođen 1871. u Nadvaradu, došao u Zrenjanin 1894. *Artur Galandauer*, slugač, rođen 1875. u Subotici, došao 1895. *Leopold Šlanger*, slugač, rođen u Vršcu 1875, došao 1895. *Hajnrih Bihelbauer*, slugač, rođen 1877. u Kikindi, u Zrenjaninu od 1895. *Markus Vajsberger*, slugač, rođen 1877. u Nadvaradu, došao 1896. *Aleksandar Štajn*, slugač, rođen 1878. u Feldvaru, u Zrenjaninu od 1896. *Janka Lincmajer*, mašinska radnica, rođena 1882. u Zrenjaninu, stupila na posao 1897. *Lajoš Augenštajn*, trgovački putnik stamparije, rođen u Zrenjaninu, na poslu od 1898. *Aleksandar Vajs*, knjigovezac, rođen 1880. u Tisaveršenju, došao 1898. *Ferenc Koh*, slugač, rođen 1879. u Lincu, došao 1899. *Ignac Švarc*, rođen 1879. u rumunskom selu Gad; bio slugač kod Plajca od 1901. do 1903. *Martin Glik*, slugač, rođen 1877. u Budimpešti, došao u Zrenjanin 1902. *Jene Berger*, slugač, rođen 1862. u Zalaegersegu, u Zrenjanin došao 1903. i ostao do 1904. *Herman Kenigskneht*, slugač, rođen 1879. u Bačkoj Palanci, došao 1903. *Andor Goldštajn*, slugač, rođen 1885. u Budimpešti, došao 1904. *Đula Bergl*, knjigovođa stamparije, rođen 1882. u Somođu, došao 1904. *Ede Vajsman*, pomoćni štamparski radnik, rođen 1873. u Kairu, došao 1904. *Fillip Najmajer*, pomoćni štamparski radnik, rođen 1884. u Zrenjaninu, na poslu od 1906. *Juliška Kraus*, službenik stamparije, rođena 1890. u Zrenjaninu stupila u službu 1907. *Bela Kaniža*, službenik u stampariji, rođen 1889. u Zrenjaninu, stupio u službu 1907. *Ilonka Bergental*, službenik stamparije, rođena 1892. u Zrenjaninu, stupila u službu 1907. *Gustav Koh*, slugač iz Linca, rođen 1879, stupio u službu 1908. *Mano Bek*, knjigovođa stamparije, rođen 1890. u Budimpešti, došao kod Plajca 1909. *Geza Berger*, slugač, rođen 1881. u Kesthelju, došao 1910. *Aleksandar Ehrenfrajnd*, slugač, rođen 1876. u Lužici, došao 1910. *Mano Linzer*, mašinski slugač, rođen 1885. u Aradu, došao 1914. *Dajč Arpad*, slugač, rođen 1896. u Lugošu, došao 1915. *Karolj Taufer*, slugač, rođen 1878. u Budimpešti, došao 1916. *Mano Štern*, mašinski slugač, rođen u Zrenjaninu, stupio na posao 1916. *Mikša Grinvald*, slugač, rođen 1898. u Debrecinu, stupio na posao 1917. *Fillip Špicer*, mašinst štamparije, rođen 1896. u Barandi, stupio na posao 1910, i drugi.

Mađarizovana imena nekih od grafičkih radnika Jevreja onemogućavaju identifikaciju njihove nacionalne pripadnosti, ali i ovaj nepotpun spisak zrenjaninskih grafičkih radnika Jevreja dovoljno potvrđuje naše navode koje smo u početku naveli.

Može se konstatovati da Jevreji sлагаči ne dolaze u zrenjaninske štamparije posle 1920. godine sem što se u ovoj grani zapošljava poneka kancelarijska službenica. Uzrok tome su svakako izmenjene prilike posle prvog svetskog rata, kao i presecanje linija kojima su grafičari Jevreji nekada dolazili u ove krajeve, novim državnim granicama. Sem toga, nastajanjem Jugoslavije i novih odnosa u društvu stvorene su i nove prilike koje su omogućile druga korisnija, lakša i bezopasnija zanimanja nego što je to bio štamparski zanat.

ARTUR GALANDAUER, BORAC ZA RADNIČKA PRAVA

Mada su od navedenih grafičkih radnika Jevreja bili mnogi zaslužni za postignute rezultate koje su postigli radnici u Vel. Bečkereku tokom borbe za radnička prava, naročito krajem XIX i početkom XX veka, ipak se iznad svih izdvaja ime Artura Galandauera, jedne od najistaknutijih ličnosti Socijaldemokratske partije Vel. Bečkereka i Banata na prelazu dva veka, dakle u doba rađanja i bujanja radničkog pokreta u našim krajevima. Rođen je u Subotici 1875. godine, a u Zrenjanin je došao 1895, u doba osnivanja Socijaldemokratske partije. Kao jedan od najsposobnijih i najinteligentnijih radnika u gradu, znalac mnogih jezika, poznavalac stanja u Austro-Ugarskoj i svetu, on se svim žarom predao borbi za radnička prava, pre svega za opšte pravo glasa, za skraćenje radnog vremena, za bolje nagrađivanje i za druge radničke slobode. U toj borbi je kao jedan od vođa socijaldemokrata u Banatu održao na raznim jezicima više stotina političkih govora na raznim skupovima, konferencijama, zborovima, proslavama, kongresima i sličnim manifestacijama. Prvi svetski rat je prekinuo političku karijeru ovog odličnog govornika.

JEVREJI VLASNICI ŠTAMPARIJA

Potkraj XIX veka bilo je i nekoliko Jevreja vlasnika štamparija u Zrenjaninu. To se pre svega odnosi na štampara Leopolda Joklija koji je rođen 1829. u Perestelju u Mađarskoj. Imao je štampariju u Kikindi koju je 1883. godine premestio u Zrenjanin, tako da je ona u to vreme pored Plajcove i Grčićeve bila treća štamparija u ovom gradu. Rukovođenje štamparijom preuzeo je 1884. njegov sin Žigmond Jokli; štamparija je pod Žigmondovim imenom radila sve do 1891. godine. Leopold Jokli Lipot živeo je i dalje u Zrenjaninu u današnjoj Ulici Borisa Kidriča do 1911. godine, kad je umro u dubokoj starosti u 82. godini života od raka na jeziku.

U ovoj štampariji je štampan list *Südungarischer Grenzbote* i u njoj su ugledala svetlo mnogobrojna izdanja knjiga čija bibliografija još nije završena. Štamparija je po prestanku rada prodana i preseljena iz Zrenjanina.

Godine 1887. osnovao je svoju štampariju još jedan Jevrej, Ignac Šajnberger, koji je kao i Jokli došao iz Kikinde; štamparija je postojala i radila u Zrenjaninu sve do 1895. godine.

Mada ovaj osvrt na učešće Jevreja u grafičkoj struci u Zrenjaninu predstavlja deo stremjenja i razvoja privrede ovoga grada, on će, dopunjen bibliografijama knjiga, brošura, listova i publikacija na raznim jezicima kako u Plajcovo štampariji tako i u štamparijama Joklija i Šajnbergera, dobiti svoj značaj u odnosu na razvoj kulturnih prilika u ovom gradu.

Na kraju ćemo dodati samo još nekoliko podataka o jednoj štampariji koja je, kao četvrta, osnovana 1905. godine. Ona je radila pod imenom »Libertas« i imala karakter mađarske štamparije, pre svega zato što je u njoj štampan list mađarske opozicione nezavisne partije *Délvidéki ujság*. Međutim, akcionarsko društvo koje je bilo vlasnik ove štamparije imalo je u svojim redovima i među akcionarima nekoliko imena istaknutih Jevreja iz Zrenjanina. Među njima su se u upravnom odboru akcionarskog društva 1906. godine nalazili Aurel Majer, potonji direktor banke, zatim advokat dr Ižo Grin, David Rajner, advokat dr Bela Bilic, pored nekolicine Mađara. Štamparija je 1911. godine postala vlasništvo dva čoveka: Andrije Osuskija i Žigmonda Eleka; ovaj drugi je bio Jevrej iz Temišvara. Štamparija je prestala da radi 1914. godine zbog rata.

IZVORI :

Registar firmi Okružnog suda u Velikom Bečkereku; Matične knjige štamparije F. P. Plajca; Arhivska građa i materijali Istorijskog arhiva u Zrenjaninu; *Torontal*, godišta 1874—1935; *Grossbecskereker Wochenblatt*, godišta 1854—1915; *Zrenjanin*, monografija, 1966; A. Stanojlović, *Almanah Petrovgrad*, 1938.

Summary

Dragoljub D. ČOLIĆ

JEWS IN ZRENJANIN PRINTING INDUSTRY

The first printing shop in Veliki Bečkerek was established 1847 by Franc Pavle Pajc. As the city had multi-national population the printing shop also had to use various types, Latin, Cyrillic, Gothic, Old Church Slavic, Hebrew and Greek. The workers in this printing shop were also of various nationalities. This was in fact the largest printing establishment in Banat employing about 1,000 workers, many of whom had to command three languages. The best known Jewish typographers in Zrenjanin were Sigmund Kaufman, Julius Herz and Arthur Galandauer. The last one was an ardent fighter for workers' rights. About 30 more Jews were typographers. Jewish owners of printing shops in Zrenjanin were Leopold Jokli and his son Sigmund and Ignac Scheinberger.

